

PROJEKT PESISIR BALIKPAPAN

Stanislav LHOTA

Město Balikpapan na východním pobřeží Kalimantanu (tj. indonéské části ostrova Borneo) je známé především jako vstupní brána do centrální části indonéského souostroví. Jeho bezprostřední okolí, konkrétně Balikpapanský záliv a pralesní rezervace Sungai Wain, je však zároveň i jedním z center biologické rozmanitosti Indonésie. V Balikpapanském zálivu dodnes najdeme primární deštný prales, pobřežní mangrovy, korálové útesy, delfíny, dugongy, kahau nosaté, orangutany a mnoho dalších vzácných a ohrožených živočichů a rostlin. Žádné jiné město v Asii nemá ve svém okolí takové bohatství přírodních ekosystémů, které jsou domovem 10 druhů primátů, více než 100 druhů savců, téměř 300 druhů ptáků a více než 1000 druhů stromů. Nedávný výzkum vážek a motýlic zde například během 4 týdnů doložil větší počet druhů, než na celém území České republiky za celou historii entomologického výzkumu; žije zde nejmenší vážka světa, ale stejně tak i ta největší.

Začátek - Expedice Frontata

Do Balikpapanu jsem poprvé dorazil v roce 2005 jako člen Expedice Frontata. Hledali jsme tehdy hulmana běločelého (*Presbytis frontata*), téměř neznámou opici, která do té doby nebyla ve volné přírodě ani fotografována a o jejím způsobu života se nevědělo prakticky nic. Naším cílem bylo přinést první ucelenější soubor dat o tomto tak trochu zapomenutém druhu. Podle mojí prapůvodní představy musel výzkum prakticky neznámého velkého savce nutně znamenat cestu hluboko do nitra odlehlých pralesů, ale to byl omyl. Hulman běločelý je nížinný druh, jeho původní domovinou byly v první řadě rozsáhlé pralesy podél pobřeží Bornea, ze kterého dnes zůstaly už jen malé zbytky, a jedním takovým posledním zbytkem je právě rezervace Sungai Wain, paradoxně součást území průmyslového velkoměsta Balikpapanu.

Ale představa, že zkoumat divoká zvířata „ve městě“ je pohodlnější než studovat je ve „skutečné divočině“ by byla stejně tak mylná! Sungai Wain je z velké části primární deštný prales, striktně chráněná rezervace. Slouží jako zdroj vody pro Balikpapanský naftařský průmysl – a proto se ho podařilo až dodnes zachovat v tak dobrém stavu, i když během kalamitního sucha v roce 1998 i část této rezervace padla za oběť kalamitním lesním požárům. A brzy jsme pochopili, proč hulman běločelý doposud zůstává prakticky neznámým druhem. Je to nejen málo početná, ale také extrémně plachá opice, a trvalo celý měsíc, než se mi první z nich podařilo zahlédnout aspoň na pár krátkých minut. Téměř každé pozorování ale záhy skončilo tím, že hulman po chvíli vzájemného pozorování několika dlouhými skoky záhadně zmizel v korunách a už jsme ho ani nezahledli. Teprve po třech měsících se podařilo pořídit první fotografii a až po devíti měsících pokusů a omylů jsme konečně našli strategii, jak hulmany v pralese poměrně spolehlivě vyhledávat. Tou dlouho hledanou metodou pak byl poslech ranního sborového opičího volání, do kterého se kromě nejlepších zpěváků, gibbonů, zapojují i oba zdejší druhy hulmanů. Opičí chorus začíná ještě dlouho před rozedněním, takže nezbylo než vstávat už ve tři hodiny ráno a ve čtyřech lidech vylézt na čtyři různé kopce. S kompasem jsme měřili směry všech opičích volání a po návratu do kempu jsme pak s pravítky a kružítky mohli narýsovat mapu spacích míst všech opičích tlup. Poslechem ranního zpěvu jsme strávili dost času na to, abychom nakonec podle hlasu rozlišovali i některé jednotlivé opice.

Vypadalo to všechno jako slibný základ dlouhodobého výzkumného projektu, který by mohl pokračovat i v dalších letech a přinést mnoho zajímavého. Ale situace se vyvinula úplně jinak a hulman běločelý nakonec i nadále zůstává zahalený tajemstvím.

Zvrat - Most přes ostrov Balang

Na konci roku 2006 přinesla tlustou „čáru přes rozpočet“ plánovaná výstavba úseku transkalimantanské silnice, který má vést v těsné blízkosti rezervace. Plán vešel ve známost jako projekt mostu přes ostrov Balang, ale jeho klíčovým problémem není samotná výstavba mostu jako spíš jeho poloha. Most je totiž naprojektován v horní části Balikpapanského zálivu, daleko od měst Balikpapan a Penajam, která by měl spojit. Projekt proto nezbytně zahrnuje také několik desítek kilometrů silnice, která protne oblast primárního deštného lesa a sousedícího ekosystému mangrovů, a most tak s oběma městy dlouhou oklikou spojí. Přitom by ale bylo možné obě města propojit jiným mostem, přímo, bez nutnosti budovat další silnice! V pozadí tohoto na první pohled nepochopitelného rozhodnutí stojí spekulace s půdou, jejíž cena právě panovaným budováním silnice již dnes závratně roste. Bohužel, plánované vybudování silnice celou přírodní oblast Balikpapanského zálivu zpřístupní ilegálním, ale nekontrolovatelným lidským aktivitám, které nakonec nutně povedou ke zničení zbývajícího pralesa a ke kolapsu celého ekosystému.

Plán výstavby mostu přes ostrov Balang je už téměř dvacet let starý, v devadesátých letech ho ale zažehnala hospodářská krize. Bohužel, vlivní majitelé pozemků ale na projekt nezapomněli a jen vyčkávali, až přijde jejich doba. A ta doba nastala s nástupem nového guvernéra východního Kalimantanu, který se stal novým velkým propagátorem tohoto zastaralého a technicky již dávno překonaného projektu.

Nebylo dost dobře myslitelné, aby se za takové situace výzkumníci v Sungai Wainu dál v klidu věnovali výzkumu. Nebylo jiné volby než zaměřit se více na ochrannářskou práci. Prvním krokem byla účast na přírodovědném průzkumu ohrožené oblasti, jehož výsledkem mělo být radikální přehodnocení dokumentu Vlivu projektu na životní prostředí (Environmental Impact Assessment). Tento dokument měl hrát klíčovou roli při schvalování výstavby silnice. Bohužel, výsledkem bylo je velké rozčarování – nová data nebyla vůbec použita, namísto toho se v dokumentu objevily staré, z dřívějších dokumentů zkopírované chybné údaje, podle kterých výstavba mostu nepředstavuje pro životní prostředí a přírodu žádný závažný problém. Bylo zjevné, že samotné poskytování adekvátních informací ještě žádnou změnu nezajistí, o tu je třeba se zasadit mnohem aktivněji.

V rámci našeho prvního průzkumu jsme však zdokumentovali i řadu dalších ilegálních aktivit, které ohrožují pobřežní mangrovy v Balikpapanském zálivu. Spadá sem ilegální těžba dřeva, výroba dřevěného uhlí, zakládání rybníků na lov krevet a mýcení mangrovů ve snaze nárokovat si na půdu vlastnická práva. Veškeré ilegální aktivity v mangrovech probíhají trvale neudržitelným tempem, vedou k devastaci území a (s výjimkou spekulací s půdou) přináší jen pramalý ekonomický zisk. Pobřeží přitom tvoří unikátní přírodní ekosystém, který mimo jiné obývají i populace vysoce ohrožených živočichů jako je opice kahau nosatý, mořský savec dugong, delfín orcela tuonosá, dva druhy krokodýlů a několik druhů zoborožců. Populace 1400 kahaů nosatých patří dokonce k největším na Borneu, představuje zhruba 5 % současné známé populace tohoto druhu!

Politický krok - Kahau nahrazuje hulmana

Bylo čím dál víc zřejmé, že budoucnost rezervace Sungai Wain nezávisí ani tak na tom, co se děje uvnitř, jako spíš na dění v jejím bezprostředním okolí. Bylo proto třeba přesunout se blíže k „bitevnímu poli“, tedy na pobřeží. Stejně tak ale bylo zjevné, že jen málokoho zaujme osud takových zvířat, jako je hulman běločelý. Druh, který je pro zoologa tolik vzrušující, je pro běžnou veřejnost jen obyčejná šedivá opice a její případné vyhynutí se dotkne jen sotvakoho. Nezbylo, než se s tím smířit, hulmany opustit, a najít si nový, atraktivnější vlajkový druh, který by potažmo i ze svého výzkumníka udělal menší místní celebritu, na

veřejnosti více viditelnou, politicky zajímavější a mediálně „sexy“. Kahau nosatý se pro ten účel jasně nabízel!

Kahau nosatý (*Nasalis larvatus*) je vzdálený příbuzný hulmana běločelého. Je to jedinečný primát – a na rozdíl od hulmana to v případě kahau uzná i laik! Jeho jedinečnost nespočívá jen v obrovském nose dospělých samců, který mu dal ve většině jazyků i jméno. Existuje i několik dalších, méně známých anatomických, ekologických a etologických znaků, které kahau odlišují od většiny ostatních opic. Je to endemit a specialista, který se už volbou prostředí nápadně liší od většiny ostatních bornejských primátů. Těžko byste ho hledali v rozsáhlých pralesích bornejského vnitrozemí. Jeho domovem je okolí vod – ať už velkých řek a jezer anebo mořského pobřeží. Mangrovové pralesy jsou jedním z jeho oblíbených biotopů, ale doposud není úplně jasné, jak se v takovém poměrně náročném a na potravu velmi chudém prostředí může tak velký primát vůbec uživit. Z hlediska výzkumu by tedy kahau nebyl marnou volbou – kdyby se ovšem vzápětí neukázalo, že volba tak atraktivního vlajkového druhu nutně povede k tomu, že už se k jeho dalšímu výzkumu člověk sotva kdy propracuje.

Kampaň za záchranu kahau nosatého a tím pádem i celého Balikpapanského zálivu, vypadala v roce 2006 slibně. Začala mediální kampaní, tiskovou konferencí uspořádanou přímo v terénu. Mangrovy společně s námi navštívili zástupci regionálních i národních novin a rozhlasových stanic, stejně jako i zástupce úřadu pro turistiku a nakonec i starosta města Balikpapan. V tiskovém prohlášení starosta označil veškeré aktivity v mangrovech za ilegální a nařídil strhat veškeré tabule se jmény osob nárokujejících si nelegálně území. A navrch k tomu slíbil vyhlásit oblast mangrovů chráněným územím ve chvíli, kdy se ochranářům podaří finančně zajistit ostrahu pro první rok existence chráněného území. Hledání prostředků ale trvalo dva roky, během kterých starosta na své sliby docela zapomněl...

Projekt „Pesisir Balikpapan“

V roce 2007 se projekt Expedice Frontata transformoval na dlouhodobý program pod názvem Projekt Pesisir Balikpapan, a to pod záštitou Zoo Ústí nad Labem. Počínaje tímto rokem je projekt prezentován na stránkách Zoo Ústí nad Labem formou „Bornejského deníku“.

Po roce a půl v Čechách jsem se do Indonésie vrátil, nyní již jako výzkumný pracovník Zoo Ústí nad Labem. Mnoho se za tu dobu stačilo změnit. Z mangrovů například zcela a beze stopy zmizel jeden z nejnápadnějších živočišných druhů, kaloň malajský (*Pteropus vampyrus*). Ještě v roce 2006 se větve stromů prohýbaly pod vahou velké kolonie tohoto největšího bornejského letouna, ale najednou byli všichni pryč a nikdo neví, kam se poděli. Nicméně tam, kde jsem dříve našel kaloňů nejvíce, už ani žádné mangrovy nezůstaly. Byly tu už jen hnijící zbytky kmenů desítek tisíc vzrostlých stromů, které uschly poté, co skupina byznysmenů ze Sulawesi zaplavila 50 hektarů mangrovů mořskou vodou kvůli chovu krevet – podnik, který mimochodem zkrachoval během pouhých následujících dvou let. Podél horních toků řek, kde jsem ještě při své poslední návštěvě zálivu projížděl vzrostlým deštným pralesem, už teď byly jen holé rozorané pláně, připravené k osázení olejnými palmami, kterým už padlo za oběť mnoho miliónů hektarů indonéské přírody. V jiné části zálivu, civilizací donedávna nedotčené, už se začínala stavět první z několika plánovaných obřích továren na zpracování palmového oleje a korálové ostrovy v jejím okolí odumíraly pod nánosy splaveného sedimentu.

Se skupinou místních ochranářů jsme kontaktovali starostu Balikpapanu a připomněli mu jeho sliby. Starosta se rozpomněl, i když možná nerad, a začalo vyšetřování nejzávažnějšího z případů, budování továrny na zpracování palmového oleje v mangrovové bažině, což porušuje několik zákonů počínající vyhláškou o místním územním plánu až po výnos prezidenta republiky. Výsledek celého šetření byl ale nevalný, jen série bezvýznamných napomenutí a kompenzací, a celý případ se vleče dodnes. A přibývají další podobné případy.

Většina toho špatného, co se v Balikpapanském zálivu dělo a děje, je ve větší či menší míře ilegální. Indonéská vláda má přitom mnoho programů monitorování životního prostředí, které by něčemu takovému měly efektivně zabránit - ale jen málo z nich se realizuje i mimo kancelář. Jedna taková výjimka byla Sungai Wain, které je už deset let úspěšně střeženo hlídkami lesníků, policie a armády. Ale zbytek zálivu ještě v roce 2007 naprostý "divoký západ", kde si každý mohl dělat, co chtěl, protože tam nebyl nikdo, kdo by to zjistil. Odpovědní vládní úředníci seděli v blažené bezvědomosti ve svých klimatizovaných kancelářích, popíjeli přeslazené kafe, jedním okem sledovali reklamy v televizi a druhé oko nespustili z monitoru počítače, na kterém bez přestávky běžela hra Solitaire. A od té doby se dodnes změnilo jen málo, snad jen to, že hru Solitaire zcela vytlačil Facebook.

Prvním zásadním počinem nového projektu Pesisir Balikpapan bylo proto v roce 2008 zavedení programu pravidelného měsíčního monitoringu podél pobřeží zálivu. Najali jsme si malý tým místních rybářů, kteří každý měsíc shromažďují údaje o expanzi průmyslu, plantáží, hnědouhelných dolů, krevetích rybích farem a o ilegální těžbě dřeva a pálení dřevěného uhlí. Každý měsíc pak hlídka připraví hlášení, které pak předává odpovědným úředníkům v místní vládě. Já pak podle stejného hlášení připravím zprávu, kterou rozesílám nevládním organizacím a čas od času také veřejným médiím. A protože i místní venkované mají velké problémy se znečišťováním vody a zabíráním půdy velkými korporacemi, shromažďujeme i jejich stížnosti a fungujeme tak jako prostředníci mezi nimi a vládou, nevládními organizacemi a médií.

Program monitoringu probíhal víc než tři roky. Bohužel, nepřinesl takovou změnu, v jakou jsme doufali. Úředníci, v jejichž pravomoci by bylo věci změnit, se obvykle uvolili nanejvýš k symbolickému postihu, jako například kompenzace zdevastování několika desítek hektarů vzrostlých mangrovů osázením nějakého bezvýznamného plácku pár skomírajícími semenáčky. Mnoho nelegálních aktivit velkých i menších korporací bylo naopak těmito zkorumpovanými úředníky skrytě podporováno. Monitoring situace v terénu dodnes zůstává jednou z našich klíčových aktivit, ale bez návazné intenzivní kampaně a politického vyjednávání toho změnil jen pramálo.

Vzestup a pád Konsorcia

Nezbylo tedy než se víc ponořit do politiky. Situace pro to byla příznivá, protože díky úspěšnému programu správy rezervace Sungai Wain byly vztahy mezi místní vládou a ochránci přírody v Balikpapanu v roce 2008 naladěné na dobrou notu. Snažili jsme se dobré vztahy udržet a co nejvíc z nich těžit. Přátelská atmosféra byla i jedním z důvodů, proč se nakonec do kampaně pro záchranu Balikpapanského zálivu podařilo aktivně zapojit většinu místních ekologických nevládních organizací. Všechny významnější nevládní i vládní organizace ve městě Balikpapan se spojily ve sdružení zvané Konsorcium, a záchrana Balikpapanského zálivu se stala jeho stěžejním programem. Následovaly dva slibné roky intenzivní kampaně. Konsorcium uspořádalo několik seminářů, které k Balikpapanskému zálivu strhly spoustu pozornosti. Začala seriózní jednání s korporacemi, které se zdály být tak trochu zaskočené náhlým zeleným hnutím, které bylo podporováno dokonce i místní vládou. Mnoho vládních úředníků poprvé v jejich kariéře Balikpapanský záliv navštívilo a poprvé v životě tak viděli primární mangrovy, kahau nosaté nebo delfíny. Zprávy o Balikpapanském zálivu se co chvíli objevovaly na titulních stránkách místních deníků. Zrodila se Green Generation, což byla na počátku skupina středoškoláků, jejichž úkolem bylo zprvu svými nadšenými přednáškami vnášet emoce do jinak často nudných seminářů. Měly to být tak trochu loutky, ale hodně jsem tyhle děti podcenil. Během roku nebo dvou se Zelená generace stala v celé kampani jedním z hlavních hráčů, zcela nezávislým na celém Konsorciu.

Působili jsme i na širší vrstvy. Přírodní bohatství Balikpapanského zálivu, ani ne dvě hodiny cesty od mezinárodního letiště a centra rušného velkoměsta představuje potenciál pro

ekoturismus a environmentální výchovu, která by měla zajistit nejen ekonomický zisk, ale i přetrvávající spojení městských obyvatel s přírodou – spojení, které se i v Indonésii, tak jako jinde na světě, rychle vytrácí. Pozorování opic kahau nosatých usazujících se v pozdních odpoledních hodinách na pobřežních mangrovech nebo pozorování delfínů orcel tuponosých, obeplovávajících loď v ústí řeky, může být vzrušující okamžik, který ocení nejen zahraniční turista, ale i běžný obyvatel předměstské čtvrti, který o přírodním bohatství okolí města obvykle nemá ani tušení. V roce 2011 jsme proto založili nevládní sdružení LANDING, které provozuje program ekoturismu a environmentální výchovy, zaměřený v první řadě na obyvatele města Balikpapan, ale také na vnitrozemské turisty z jiných koutů Indonésie a na zahraniční turisty. V místním středisku environmentální výchovy, které je díky velkému výběhu s malajskými medvědy jedním z nejoblíbenějších míst pro víkendové pikniky obyvatel Balikpapanu, jsme připravili expozici Balikpapanského zálivu, kde náš průvodce každý víkend diskutuje s návštěvníky, seznamuje je s problémy a nabízí jim výlety do zálivu. Cílem je ukázat mangrovy každoročně alespoň tisíci místních obyvatel. Zájezdy jsou nabízeny i zahraničním turistům a staly se tak důležitým doplňkovým zdrojem příjmu, díky kterému je dnes alespoň tato část kampaně finančně zcela soběstačná.

Co ale všechna tahle kampaň znamenala pro dění v terénu? Dílčí úspěchy byly zjevné, tak jako například nevídané zpřísnění posuzování vlivu nových projektů na životní prostředí (Environmental Impact Assessment). I vyjednávání s velkými korporacemi vypadalo ze začátku slibně, ale postupně přicházelo stále větší rozčarování. Společnosti si rychle začaly uvědomovat, že chovat se zodpovědně je nákladné, a v mnoha případech nejspíš i nemožné. A tak čím dál tím víc vše zůstávalo jen v rovině slibů a také nenápadně nabízených úplatků. S odstupem několika let je zjevné, že veškeré škody na přírodě a životním prostředí, které měly jednotlivé společnosti v plánu, nakonec nastaly. Trvalo to sice déle, a to stálo korporace mnohem více úsilí, aby své plány prosadily – jenže nakonec je stejně prosadily. Nevládní organizace strávily až příliš mnoho času pořádáním seminářů a jiných akcí, často nepřiliš podstatných, až se v tom všem postupně začaly vytrácet skutečné cíle. A je očividné, že některé z nabízených úplatků nakonec byly přijaty. Když už kampaň pokračovala druhým rokem a stížností korporací přibývalo, začala být celá situace pro místní vládu nepohodlná. Nepředpokládali, že se věci vyvinou tak daleko. Nevládní organizace byly požádány, aby si spokojily s dosavadními úspěchy, ukončili kampaň, přijali některý vládou financovaných (a kontrolovaných) zelených programů a soustředili se v nich na obecné otázky, které se nezaměřují konkrétní podniky – jako o globálním oteplování. Koordinátorka Konsorcia se stala obětí beránkem, přišla o práci, v Balikpapanu se jí uzavřely všechny dveře, až nakonec musela z města odejít. A to byl konec účasti většiny místních nevládních organizací na kampani za záchranu Balikpapanského zálivu.

Nejistá budoucnost – KIK

Jenže nikdy není tak zle, aby nemohlo být ještě hůř. Zhruba v době, kdy byla koordinátorka Konsorcia pryč z města, přišla místní vláda s novým projektem. Podle nového návrhu územního plánu města Balikpapan se má podstatná část pobřeží změnit v obrovský průmyslový park – Kawasan Industri Kariangau, nebo zkráceně KIK. Průmyslová zóna má podle tohoto plánu zasahovat až do horního povodí zálivu, což by pro celý ekosystém znamenalo nevyhnutelnou ekologickou katastrofu. Podle studie z roku 2006 je totiž Balikpapanský záliv relativně uzavřený vodní systém. Do zálivu neústí žádné velké řeky a odtok vody z horního povodí zálivu do otevřeného moře je proto minimální. Půda splavená erozí z odlesněných svahů se proto usazuje ještě v zálivu, což vede k jeho rychlému změlčování a k zániku korálových útesů. A téměř veškerý odpad, který budou průmyslové závody produkovat, se bude hromadit ve vodách zálivu. V dlouhodobém (ale ne zas tak

dlouhodobém) horizontu povede znečištění a sedimentace ke kolapsu celého ekologického systému.

Budování průmyslu za cenu obrovských ekologických ztrát přitom nemusí vést, a pravděpodobně ani nepovede, ke zvýšení životní úrovně a ekonomického blahobytu místních obyvatel. Hlavním zdrojem obživy několika tisíc venkovanů obývajících pobřeží Balikpapanského zálivu, je rybolov, doplňovaný v poslední době také pěstováním mořských řas. Tento ekonomický potenciál však dnes v důsledku znečištění moře a zániku pobřežních mangrovů a korálových útesů velmi rychle zaniká. Většina rybářů přitom nemá možnost hledat si alternativní obživu, například jako dělníci v průmyslových závodech, chybí jim totiž potřebné schopnosti a úroveň vzdělání. Navíc jim zvyšující se životní náklady nedovolí přijmout minimálně placená pracovní místa. Dělníky se proto namísto nich stávají imigranti z chudších, již dříve industrializovaných oblastí Indonésie, kteří potřebné dovednosti mají a přitom se spokojí s nízkým platem. Imigrace za práci provázaná s narůstající nezaměstnaností původních obyvatel se tak stává jedním z největších sociálních problémů Balikpapanu a okolí. Plán na přeměnu podstatné části Balikpapanského zálivu na průmyslový park vyvolal v Balikpapanu velkou vlnu protestů. Poté, co se místní vládě a průmyslovým podnikům podařilo „pacifikovat“ většinu místních nevládních organizací, bylo v roce 2011 založeno nezávislé fórum Peduli Teluk Balikpapan (Přátelé Balikpapanského zálivu), jehož členy jsou studenti, environmentální aktivisté, vědci a zástupci místních obyvatel. Hlavním posláním fóra je vyvířet tlak, který může přimět vládu k serióznímu jednání a nevládní organizace k zaujetí pevného a nekompromisního stanoviska v problematice ochrany životního prostředí v Balikpapanském zálivu. Toto hnutí nakonec nahradilo Konsorcium v roli hnacího motoru kampaně, která se tím pádem zásadním způsobem radikalizovala. Začal skutečný tvrdý boj.

I přes opravdu kritickou situaci v Balikpapanském zálivu snad ale ještě zbývá poslední šance, jak tento cenný kus světa zachránit. Místní parlament ještě stále váhá, zda nový uzemní plán včetně rozšíření průmyslového parku schválit a uzákonit. Kampaně postupně získala národní profil. Na Internetu probíhá mezinárodní petice, k volnému stažení je i film („Gone with the Tide“) a případu se pomalu dostává i mezinárodní pozornosti. Výsledek si ale nikdo netroufá předpovědět...